

organization, development, improvement of the department's work methods in villages Mykilska Slobidka and Peredmostova Slobidka in Oster district. Investigation of motivating individual moments concerning participation in rural social societies is considered to be perspective. Because against background of activity of voluntary social societies in examined villages the affair of organizing a Centre of life-saving Society on waters in 1910 didn't get moving. Contents of archival materials, on which the article is based, are firstly brought into scientific circulation.

Key words: Chernigiv province, social organization, life-saving posts, Mykilska slobidka village, Peredmostova slobidka village, District administration of life-saving Society on waters.

УДК 477.4(18-19):338.3.002.2

Я. В. Бойко

ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ ТА ЗАЙНЯТІСТЬ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА МЕЖІ XIX–XX ст.

Анотація. Розкрито територіальне розміщення трудових ресурсів, визначено питому вагу зайнятого населення, що мешкало в міській та сільській місцевості Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. Висвітлено галузевий розподіл праці та зайнятість економічно активного населення у виробничому секторі економіки, з'ясовано його роль у суспільному відтворенні. Наведено дані які стверджують, що основна маса працездатного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX ст. займалася переважно землеробством.

Ключові слова: ринок робочої сили, трудові ресурси, територіальне розміщення зайнятого населення, розподіл праці, структура зайнятості населення, суспільне відтворення.

Постановка проблеми. Важливе місце у дослідженні економічної історії держави й її окремих адміністративно-територіальних одиниць, з притаманними їм природно-географічними характеристиками, посідає аналіз відтворення та розміщення трудових ресурсів, розподілу праці, структури зайнятості населення, характеру його господарської діяльності в рамках певного способу виробництва.

Варто зазначити, що ступінь розподілу праці та структура зайнятості населення як у регіональному, так і загальнонаціональному масштабах, багато в чому є концентрованим виразом і показником рівня розвитку продуктивних сил та економіки загалом.

У запропонованій статті об'єктом дослідження є продуктивні сили України, передусім, їхньої головної складової – робочої сили. Предметом дослідження є територіальне розміщення, розподіл праці та структура зайнятості економічно активного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст.

Мета. У цій статті ставиться завдання визначити територіальне розміщення продуктивних сил Наддніпрянської України щодо їхньої головної складової, з'ясувати показники сукупного балансу трудових ресурсів, розкрити, за територіальною ознакою, розподіл праці та структуру зайнятості її економічно активного населення у виробничому секторі на етапі переходу Російської імперії до монополістичного капіталізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на структуроутворюючий характер і фундаментальні ознаки, притаманні зазначеній науковій проблемі, на її значущість у ґрунтовному вивченні історії розвитку вітчизняного ринку та ринкових відносин, вона поки що не стала, за невеликим винятком [1–5], предметом спеціальних досліджень ні в українській, ні в зарубіжній історіографії. Таке ставлення сучасної академічної науки до ключових питань історії розвитку ринкової економіки, на наш погляд, не сприяє вирішенню сьгоднішніх проблем і завдань, пов'язаних зі створенням оптимальної моделі, соціально орієнтованої ринкової економіки, яка б зважала на національну специфіку та певний історичний досвід.

Аналіз матеріалів першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. щодо зайнятості населення Наддніпрянської України дає можливість суттєво розширити уявлення зацікавлених дослідників про структуру зайнятості населення, особливості розвитку ринку праці та продуктивних сил на вказаній території. Дозволяє визначити і питому вагу зайнятого населення, і характер його розміщення у міській та сільській місцевостях, розкрити структуру й розміри галузевих ринків робочої сили, висвітлити розподіл праці, що склався на цій території наприкінці XIX ст.

Розглядаючи вказану наукову проблему, потрібно пам'ятати, що селянство Наддніпрянщини пореформеного періоду, поряд із аграріями Центрального Чорнозем'я

Росії, зіграло визначну роль у розвитку капіталізму не тільки в глибину, а й у ширину. Інша тенденція особливо яскраво виявилася на Півдні Російської імперії, який на зламі XIX–XX ст. приймав щорічно більше мільйона сезонних мігрантів та десятки тисяч переселенців [6, 112–123; 7, 254–265; 8, 92–93; 9, 130–142, 183–187; 10, 212–247].

Згідно перепису населення 1897 р., у дев'яти губерніях Наддніпрянської України мешкали 23430,4 тис. осіб. Кількість зайнятого населення на цій території становила 5940,6 тис. осіб або 25,4% від загальної кількості мешканців (чоловіки становили 20,9%, жінки – 4,5%), на утриманні яких перебували 17489,8 тис. осіб – членів сімей [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

У загальній масі зайнятих, що перевищувала 5,9 млн осіб, чоловіки становили 82,5%, жінки – 17,5%. Із них у сільській місцевості проживали 76,7% від усіх зайнятих (чоловіки – 65,2%, жінки – 11,5%), у міській – 23,3% (17,3% і 6,0%, відповідно). У регіональному розрізі перше місце, за кількістю зайнятих, займало Правобережжя (40,4%), друге – Лівобережжя (30,3%) і третє – Південь України (29,3%). Питома вага зайнятих чоловіків регіону, від загальної кількості зайнятих, складала на Лівобережжі – 80,8%, на Правобережжі – 82,8%, на Півдні України – 83,8%, зайнятих жінок, відповідно, – 19,2%, 17,2% і 16,2% [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Серед усього зайнятого населення Лівобережної України, яке перевищувало 1,8 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 79,7% (чоловіки – 66,5%, жінки – 13,2%), у міській – 20,3% (14,3% і 6%, відповідно). У загальній масі зайнятого населення Правобережжя, що досягало 2,4 млн осіб, зайняті у сільській місцевості становили 82,7% (чоловіки – 69,9%, жінки – 12,8%), у міській – 17,3% (12,9% і 4,4% відповідно). Серед зайнятого населення Півдня України, що перевищувало 1,74 млн осіб, зайняті у сільській місцевості склали 65,4% (чоловіки – 57,4%, жінки – 8%), у міській – 34,6% (26,4% і 8,2% відповідно) [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Розглядаючи міжгубернське розміщення зайнятого населення, варто підкреслити, що найбільша його кількість мешкала у Київській (15,9%), Херсонській (13,6%) і Подільській (12,6%) губерніях, найменша – у Таврійській (7,1%) і Катеринославській (8,6%). Стосовно питомої ваги зайнятих (від усього населення губернії), то найвищою вона була в Херсонській (29,6%), Таврійській (29,3%) і Київській (26,5%) губерніях, найменшою – у Полтавській (23,3%). Питома вага зайнятих чоловіків (від усіх зайнятих у губернії), перебувала в діапазоні від 78,7% у Полтавській і до 85,7% у Волинській губерніях, зайнятих жінок – від 14,3% у Волинській і до 19,9% у Київській губерніях [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192].

Опрацьовані автором, матеріали перепису населення 1897 р. свідчать, що більше половини працездатного населення Наддніпрянщини наприкінці XIX ст., як і на початку 1860-х рр., займалися переважно землеробством (включаючи городництво та садівництво) і становило 3285,9 тис. осіб обох статей (55,3%). Зайняті приватною службою та ті, що працювали як прислуга і поденники, становили разом 667 тис. осіб (11,2%) і за кількістю посідали друге місце. У тваринництві були зайняті 44,3 тис. осіб (0,8%), переробкою продуктів тваринництва займалися 20,7 тис. (0,4%). Виробництвом продуктів харчування із сировини тваринного і рослинного походження – 69,7 тис. (1,2%), обробкою волокнистих речовин (продуктів землеробства) – 43,4 тис. (0,7%), пошиттям одягу, взуття – 229,6 тис. (3,9%). Кількість зайнятих ремонтними і будівельними роботами складала 110,7 тис. осіб (1,9%), добуванням руд і мінералів – 31,1 тис. (0,5%), обробкою металів – 103,3 тис. (1,7%), дерева – 78,2 тис. (1,3%), іншими видами виробництва – 19,3 тис. (0,3%), риболовлю і полюванням – 9,5 тис. осіб (0,2%). У транспорті були задіяні 111,9 тис. осіб (1,9%). Із них візничим промислом займалися 45,4 тис. осіб (0,8%), на залізниці працювали 50,7 тис. осіб (0,9%). Різними видами торгівлі, включаючи оптову, займалися 305,5 тис. осіб (5,1%). Найбільша кількість торгувала сільськогосподарською продукцією (1,1%), зокрема й зерновими (0,6%). Певна частина переймалася продажем будівельних матеріалів і палива (0,3%), тканин і

одягу (0,3%), шкір і хутра (0,14%). Продажем алкогольних напоїв були зайняті 14,8 тис. осіб (0,3%), у готелях і трактирах працювали 19,6 тис. осіб (0,33%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163,272–329,420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Як зазначалося вище, основна частина населення Наддніпрянщини мешкала у сільській місцевості. Кількість тих, хто був зайнятий землеробством (включаючи городництво і садівництво), перевищувала 3211,8 тис. осіб обох статей, що становило 70,4%, від загальної кількості працюючих у повітах. Чисельність службовців, прислуги і поденників у повітах складала 380,4 тис. осіб (8,3%). Тваринництвом були зайняті 42,9 тис. осіб (0,9%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження у продукти харчування – 39,5 тис. (0,9%). Добуванням руд і мінералів займалися 28,8 тис. осіб (0,6%), виплавою металів – 1,7 тис. (0,04%), обробкою металів – 57,9 тис. (1,3%), дерева – 43,5 тис. (1%), виготовленням одягу, взуття – 109,7 тис. (2,4%), будівельними і ремонтними роботами – 59,5 тис. осіб (1,3%). Іншими видами виробництва займалися 10,1 тис. осіб (0,2%), наданням транспортних послуг – 4,8 тис. (1,1%), різними видами торгівлі – 13 тис. (2,9%) і т. д. [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163,272–329; 21, 82–88; 22, 18–35].

У міській місцевості кількість мешканців, зайнятих землеробством (включаючи городництво і садівництво), перевищувала 74,1 тис. осіб обох статей, що становило 5,4%, від загальної кількості працюючих городян. Службовців, прислуги і поденників у містах було 286,6 тис. осіб (20,8%). Тваринництвом були зайняті 1,4 тис. осіб (0,1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 30,2 тис. осіб (2,2%). Добуванням руд і мінералів займалося 2,4 тис. осіб (0,2%), обробкою металів – 45,4 тис. (3,3%), дерева – 34,6 тис. (2,5%), виготовленням одягу, взуття – 119,9 тис. (8,7%), будівельними і ремонтними роботами – 51,2 тис. (3,7%). Іншими видами виробництва займалися 9,1 тис. осіб (0,7%), наданням транспортних послуг – 56,5 тис. (4,1%), різними видами торгівлі – 156,1 тис. (11,3%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163,272–329,420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

У дев'яти губернських центрах Наддніпрянської України кількість мешканців, зайнятих землеробством (включаючи городництво і садівництво) перевищувала 5,6 тис. осіб обох статей, що становило 1,3%, від усіх працюючих. Чисельність зайнятих у містах службовців, прислуги і поденників становила 99,4 тис. осіб (22,4%). Тваринництвом були зайняті 0,4 тис. осіб (0,1%), переробкою сировини тваринного і рослинного походження на продукти харчування – 9,9 тис. (2,2%). Добуванням руд і мінералів займалися 0,2 тис. осіб (0,03%), обробкою металів – 16,6 тис. (3,8%), дерева – 11,2 тис. (2,5%), виготовленням одягу, взуття – 36,3 тис. (8,2%), будівельними і ремонтними роботами – 15,5 тис. (3,5%), іншими видами виробництва – 3,6 тис. (0,8%), наданням транспортних послуг – 20,1 тис. (4,5%), різними видами торгівлі – 41,6 тис. осіб (9,4%) тощо [11, 156; 12, 142; 13, 170; 14, 178; 15, 166–167; 16, 186; 17, 180; 18, 198–199; 19, 192; 20, 108–163,272–329,420–459; 21, 82–88; 22, 18–35].

Проведений порівняльний аналіз розподілу праці, структури зайнятості та ступені участі різних груп населення у процесі суспільного відтворення в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. стосується, насамперед, ключової, тобто, виробничої сфери та, тісно пов'язаної з нею, інфраструктури. Зайнятість населення у невиробничій сфері не знайшла тут, через певні обмеження, висвітлення, проте, згодом такі дані будуть наведені нами у формі статистичних таблиць, які дадуть змогу зацікавленому читачу зробити відповідні висновки самостійно.

Висновки. Аналіз розподілу праці та структури зайнятості населення Наддніпрянщини, статистичні дані, викладені у цій та інших наших роботах, вказують на значне зростання кількості зайнятого населення в пореформений період, свідчать про розширення ринку робочої сили, зростання його рухливості, поглиблення розподілу праці та появу нових напрямів господарської діяльності. Поряд із цим, активне впровадження у виробництво вдосконалених знарядь праці, машин і нових технологій

надало, своєю чергою, додаткове прискорення розвитку продуктивних сил та сприяло порівняно швидкому зростанню її валового внутрішнього продукту. Наведені дані можуть стати також фундаментом і вихідним положенням для дослідження подальшого розвитку суспільного розподілу праці, продуктивних сил і виробництва в Наддніпрянській Україні. З метою висвітлення цих процесів, джерелами можуть бути й матеріали переписів населення України ХХ – початку ХХІ ст.

Список використаної літератури

1. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости населения в губерниях Центрального Черноземья в конце XIX в. / Я.В. Бойко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год : Типология и особенности регионального развития России и Восточной Европы X–XXI вв. Материалы XXXIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М.; Брянск, 2012. – С. 366–376.
2. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения Екатеринославской губернии в конце XIX в. / Я.В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії : Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті. Д.П. Пойди : Зб. наук. пр. – Д., 2012. – С. 50–64.
3. Бойко Я.В. Розподіл праці та структура зайнятості населення Тавриди наприкінці XIX ст. / Я.В. Бойко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси : ЧНУ, 2012. – С. 48–76.
4. Бойко Я.В. Разделение труда и структура занятости сельского и городского населения в Херсонской губернии в конце XIX в. / Я.В. Бойко, П.Д. Верещагин // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету. Серія : Історичні науки : Зб. наук. пр. – Кіровоград : КДПУ, 2012. – С. 57–72.
5. Бойко Я.В. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) / Я.В. Бойко // Материалы XXX сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы “Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума”. – М.; Тула, 2006. – 367 с.
6. Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Новороссию во второй половине XIX в. / Я.В. Бойко // Международная научная конференция «Русь, Россия: Средневековье и Новое время». Чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. МГУ, 19–20 сентября 2009 г. Материалы конференции. – М. : МГУ, 2009. – С. 121–123.
7. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) / Я.В. Бойко // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного Симпозиума по изучению проблем аграрной истории : Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–27 сентября 1991 г. – М., 1991. – С. 91–92.
8. Бойко Я.В. Расселение и удельный вес переселенцев в Новороссии на переломе XIX–XX вв. / Я.В. Бойко // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы : историография, методы исследования и методология, опыт и перспективы: Материалы XXXI сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы : В 2 кн. – Кн. 1. – Вологда : ВГПУ, 2009. – С. 253–265.
9. Кабузан В.М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа / В.М. Кабузан. – С.Пб., 1996. – 349 с.
10. Кабузан В.М. Украинцы в мире. Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год. Формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
11. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. VIII. – 308 с.
12. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XIII. – 254 с.
13. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XVI. – 305 с.
14. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XXIII. – 351 с.
15. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XXXII. – 301 с.
16. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLI. – 342 с.
17. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLVI. – 326 с.
18. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1904. – Т. XLVII. – 341 с.
19. Розрахунки автора за джерелом : Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – С.Пб., 1905. – Т. XLVIII. – 371 с.
20. Розрахунки автора за джерелом : Распределение населения по видам главных занятий и возрастным группам по отдельным территориальным районам. – Табл. XX. – Т. 1. – С.Пб., 1905. – 495 с.
21. Розрахунки автора за джерелом : Численный состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Т. 2. – С.Пб., 1906. – 455 с.
22. Розрахунки автора за джерелом : Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и по месту рождения на основании данных Первой Всеобщей переписи населения Российской Империи 28 января 1897. – С.Пб., 1905. – 47 с.

Одержано редакцією 19.04.2013
 Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотация. *Бойко Я.В. Территориальное размещение и занятость экономически активного населения Надднепрянской Украины на переломе XIX–XX вв. Раскрывается территориальное размещение трудовых ресурсов, определяется удельный вес занятого населения проживавшего в городской и сельской местности Надднепрянской Украины в конце XIX в. Освещается отраслевое разделение труда и степень занятости экономически активного населения в производственной секторе экономики, определяется его роль в общественном воспроизводстве. Указывается, что основная масса трудоспособного населения Надднепрянщины в конце XIX в., была занята земледелием.*

Ключевые слова: рынок рабочей силы, трудовые ресурсы, территориальное размещение занятого населения, разделение труда, структура занятости населения, общественное воспроизводство

Summary. *Boiko Ya.V. The territorial disposition and employment of the economically active population of Naddneprianskaya Ukraine at the XIX–XX centuries. The article reveals the territorial distribution of labor and determines the proportion of the employed population in urban and rural areas Naddneprianskaya Ukraine in late XIX century. The article highlights the sectoral division of labor and the employment rate of the economically active population in the productive sector of the economy. Also the article determines role of the economically active population in social reproduction. The article points that at the end of XIX century, just as in the early sixties, the majority of working population was engaged in agriculture of Naddneprianskaya Ukraine, somewhat smaller part was engaged in private services, working as servants and day laborers. The article presents statistics data showing the number of employees in animal husbandry, fishing and hunting, and a variety of handicrafts, extraction of ores and minerals, the production of food, clothing and footwear, metal, wood, fiber and chemicals, animal products, construction and repair work, sales of various agricultural products, building materials, fuel, textiles and clothing, leather and fur, as well as the provision of transport services, employed in hotels and restaurants, etc. Analysis of the existing division of labor and employment structures of Naddneprianskaya Ukraine in the late XIX century shows a significant increase in the number of employed people in the post-reform period, the expansion of the labor market and increase its mobility, deepening the division of labor and the emergence of new areas of economic activity.*

Key words: labor market, labor, the territorial distribution of the employed population, the division of labor, the structure of employment, social reproduction

УДК 631.173:658.589(477)“1931–1939”

С. О. Білан

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ МАШИННО-ТРАКТОРНОГО ПАРКУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ (30-і рр. ХХ ст.)

Анотація. Проаналізована робота машинно-тракторного парку сільського господарства України та умов ефективності його використання у 1930-х рр., що стали проблематичним питанням, оскільки змінювались залежно від організаційних форм роботи та матеріального заохочення технічних працівників.

Ключові слова: сільське господарство, машинно-тракторний парк, технічні працівники

Постановка проблеми. Перехід до командно-адміністративної економіки та її тривала криза, збільшення масштабів і ускладнення промислового виробництва, а також вплив інших негативних факторів у 30-х рр. ХХ ст. призвели до руйнування більшості галузей народного господарства СРСР та поступового знищення сільського господарства України як окремої галузі. Більшість сільськогосподарських артілей виявились не здатними поповнювати та підтримувати у працездатному стані наявний машинно-тракторний парк через скрутне фінансове становище, а також диспаритет цін на продукцію сільського господарства та промислове обладнання.

У таких складних і несприятливих умовах погіршилась забезпеченість колгоспів, радгоспів та МТС новою технікою та зросло навантаження на наявну техніку, що знаходилась ще в працездатному стані. Багато господарств не дотримувались агротехнічних термінів вирощування сільськогосподарських культур, в результаті чого деякі види сільськогосподарських робіт або не виконувались взагалі, або виконувались не у повному обсязі. Крім того, низька кваліфікація механізаторів призвела до того, що науково-обґрунтовані форми організації роботи машинно-тракторних агрегатів практично не застосовувались, що знижувало їх енергозабезпечення та рентабельність сільського господарства. Вирішення цієї проблеми потребувало втручання уряду, оскільки ситуація, що склалась у сільському господарстві на 1930-і рр., вимагала внесення кардинальних змін до більшості законів та нормативно-правових документів, що стосувались аграрної політики.